

En byhistorie i kleber

KNUT OLAV ASLAKSEN OG
ØYSTEIN J. JANSEN

Naturhistorisk museum prydes av 62 løvehoder. Rehabiliteringen av bygningen avdekket, under sju lag med maling, at løvehodene på midtbygget fra 1865 var hogd i kleberstein, mens hodene på fløyene fra 1898 var støpt i betong. I protokollen etter direksjonen til Bergens Museum 15.oktober 1860 finner vi følgende nedtegnelse:

Til bortkjørelse af forskjellig klæberstene til Rakkerhougen fra Udgravningerne i Klosteret bevilgedes udredet derfor nogle Midler (ca 22 Speds.).

Mysteriet om hvor klebersteinene til løvehodene kom fra, kan dermed være delvis løst.

Mye tyder på at løvene i museumsveggen fra 1865 er hogd ut av klebersteinsblokker hentet fra ruinene av Munkeliv kloster som var under utgravning da museumsprotokollen ble nedtegnet. La oss følge steinløvenes historie bakover i tid, gjennom 950 års byhistorie.

I 1856 ble Bergen Gascompagnie etablert, og utgravningene på Klosteret kom i stand da kommunen skulle legge vann- og gassledninger utover mot Nordnes, og man plutselig støtte på murverk under grunnen. Det ble derfor besluttet å foreta en utgravning ledet av Nicolay Nicolaysen (1817–1911), Norges første antikvar og leder av Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring. Han hadde nær kontakt med direksjonen ved Bergens Museum og var kommende svigersønn til direksjonens preses Werner Hosewinckel Christie (1785–1872). Utgravningsperioden startet 27. august 1860 og holdt på til 22. oktober samme år. Arbeidet begynte med fire arbeidere og en oppsynsmann, men måtte raskt økes til 24 feltarbeidere. Redskaper ble utlånt fra byens verksteder og delvis nyinnkjøpt, og kanskje ikke helt egnet til formålet etter dagens arkeologiske krav?

Munkeliv kloster

Munkeliv kloster ble grunnlagt av kong Øystein Magnusson rundt 1107 som et Benediktinerkloster viet erkeengelen

Fig. 1 | Kleberløvene i museveggen ble avdekket under seks lag med maling, Foto: Øystein Jansen.

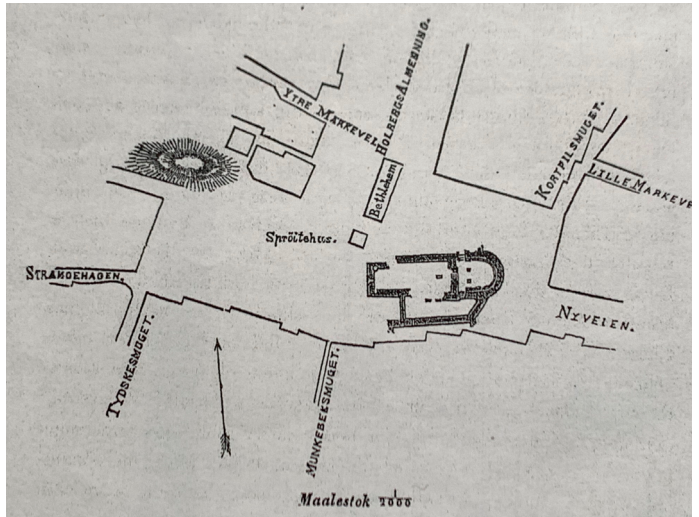

Fig. 3 | Nicolaysens områdeskisser, Årbok FNFB 1860.

Fig. 2 | Kleberløver og støpte løver i museumsveggen, Foto: Knut Olav Aslaksen.

Michael. Det fikk en dramatisk historie gjennom drøyt fire hundre år. Kirken og klosteret gjennomlevde blant annet flere branner og beleiringer. En kort periode på 1500-talet, etter nedrivningen av Kristkirken på Holmen, var Michaelkirken i Munkeliv også byens domkirke. Senere ble den brent og revet under reformasjonsstridighetene i 1536, slik at den ikke skulle falle i hendene på den katolske erkebiskopen Olaf Engelbrektsson i Trondheim. Ved kongebrev av 17. mars 1562 fikk Erik Rosenkrantz benytte rester av murverket til oppføring av sin privatbolig i Muren på Østre Muralmenning. Området der klosterkirken lå, ble etter hvert bebyggt, men etter bybrannen i 1702 ble det lagt ut som en 75 alen (47 m) bred allmenning, i en akse fra Lille Lungegårdsvann mot Frederiksberg festning.

Michaelkirken

Utgravningene på Klosteret avdekket murverk og rester etter den 35 meter lange Michaelkirken, en «herlig steinkirke», ifølge Snorre, omtrent på størrelse med Mariakirken. I motsetningen til Mariakirken hadde Michaelkirken også en krypt under koret. Dette var en av svært få krypter som er funnet i Norge fra middelalderen, ikke ulik krypten under Domkirken i Lund, som ble reist på omtrent samme tid.

Veggene i Munkeliv var ifølge Nicolaysen i såkalt «vestlandsk kistemur», dvs. dobbelt murverk fylt med kalket grus og småstein. Kleber var kun brukt til innvendig kledning, portaler, omramninger, pilarer, gerikter osv.

Hvem som tegnet og bygde kirken vet vi ikke, men byggesti-

len viser påvirkning fra rhinsk-lombardisk arkitektur, og kirken ble trolig bygget av steinhuggere som kom sørfra. Ved utvidelse av kirken rundt 1250 er det imidlertid knyttet norske steinhuggere til bygningsarbeidene på kirken, slike som *Arne grótsmidr* og *Rane grótsmeistari*.

Eystein Rex

I 1853, noen år før utgravningene startet, var det gjort et løsfunn av et marmorhode like utenfor kirkemurene, «...i retning Cort Püil smuget». Hodet har inskripsjonen Eystein Rex og er en noe stilisert avbildning av klosterets grunnlegger, Kong Øystein Magnusson (1088–1123). Marmorhodet er den eldste kjente portrettbysten i Norge og er i dag i Universitetsmuseets kirkeutstilling, sammen med enkelte bygningsdetaljer i kleberstein fra utgravningen.

Ved utgravningene i 1860 ble det dessuten funnet 400 pund (180 kg) smeltet klokke metall, bestående av 75 % kopper og 25 % tinn. Dette ble solgt til inntekt for utgravningene, resten av utgiftene ble delt mellom Fortidsminneforeningen, Bergen kommune og Bergens Museum. Tidligere på 1800-tallet var det også funnet smeltet klokke metall i området ved klosterkirken, som var oppgitt til 1600 pund, dvs. 720 kg.

Handelsbyen Bjørgvin

Olav Kyrre (1050–1093), «Bergens grunnlegger», var bestefar til kong Øystein og broren kong Sigurd Magnusson. Olav Kyrre kan nok ha gitt Bjørgvin nye rettsregler og økt status, men det materielle overskuddet til utferder og kirkebygging er neppe blitt samlet opp i løpet av noen få tiår etter 1070. Bergen som omlastingshavn for eksport og import av varer til landet må ha gitt betydelig materielt overskudd over lengre tid. Omfattende kirke- og klosterbygging i første halvdel av 1100-tallet vitner om dette. Det samme gjorde utrustningen av kong Sigurd «Jorsalafar» Magnussons korstog til det hellige land (1108–11). Høsten 1108 seilte Sigurd ut fra Bergen med 60 langskip og rundt 6000 menn om bord. På vårparten 1110 ankom han Jorsalaborg (Jerusalem) som den første europeiske monarken.

Øystein og Sigurd

Mens Sigurd «Jorsalafar» var på korstog, sikret broren kong Øystein den viktige handelsruten til Lofoten, bygde kirke i Vågan, havn på Agdenes og seilingsmerker langs leia i Askvoll. Slik beskrev Øystein selv sine handlinger i en ordjevning med Sigurd, ifølge Storms Snorre-utgave.

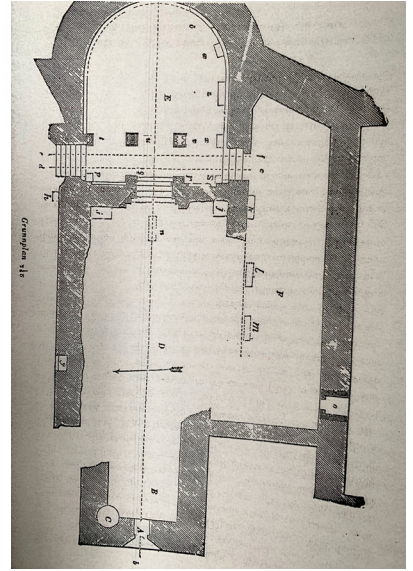

Fig. 4 | Nicolaysens planskisse av Michaelskirken, Årbok FNFB 1860.

Fig. 5 | Marmorhode av Øystein Rex, Foto: Knut Olav Aslaksen.

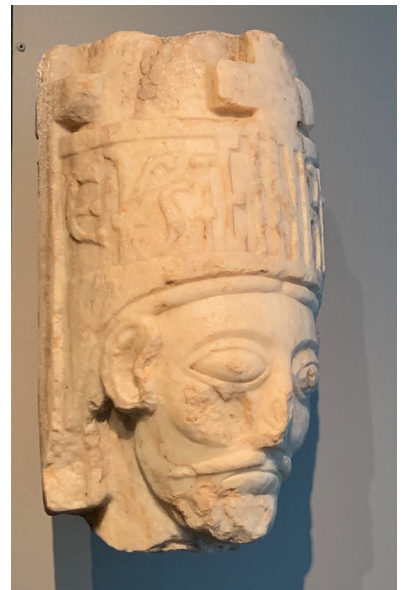

Fig. 6 | Utgravingene på Klosteret startet i nærheten av sprøjtetehuset som ble brukt til oppbevaring av brannsløkkingsutstyr. Foto: Knud Knudsen ca. 1865, Bergen Byarkiv.

Fig. 7 | Under bakken midt i bilde ligger restene av koret og krypten til Michaelskirken. I forkant av bilde ble trolig marmorhode av Øystein Magnusson funnet i 1853. Foto: Knud Knudsen ca. 1865, Billedsamlingen UB.

«Det har jeg hørt at du holdt noen slag utenlands, men nyttigere var det for landet vårt at jeg i den tida bygde fem nye kirker, og at jeg gjorde ei havn ved Agdenes der det før var havneløst, og hvor alle menn må fare om de skal nordover eller sørover langs landet. Jeg bygde også tårnet i Senholmsund og hallen i Bergen, mens du i Serkland slaktet blåmenn til fanden, og det tenker jeg var til lite gagn for riket vårt.»

Sigurds utferd til konger og keisere rundt Middelhavet, og hans ekteskapelige forbindelser til fyrsteslekter i Russland, Sverige, Danmark og England, vitner også om omfattende internasjonale forbindelser.

Kirkebygging i stein

Kirkebygging i stein var ukjent i Norge før midt på 1000-tallet. Derfor ble byggmestere, steinhuggere og håndverkere hentet fra utlandet. På våre trakter var de tidligste steinkirkene på 1100-tallet preget av tysk-italiensk byggestil, men senere overtok engelsk arkitektur. I mangel av sandstein, kalkstein og marmor, som var de vanligste formbare byggematerialene som ble brukt på kontinentet og i England, måtte de finne lokale alternativer. Kleberstein, som er en myk og formbar steinsort, hadde vært i bruk i Norge siden slutten av bronsealderen til forming av kokekar og andre verdslige bruksgjenstander. Den er myk som trevirke, men ildfast og bestandig. Som stein er den et unikt materiale. Nå kom den til nytte for et større og mer sakralt formål.

Det var omfattende byggevirkosomhet i stein i Bergensområdet på 1100-tallet da hele ti steinkirker ble reist. Kristkirken på Holmen (Bergenshus) ble påbegynt i Olav Kyrres tid på slutten av 1000-tallet. Den sto ikke ferdig før rundt 1160. Munkelivs Michaelkirke fra tidlig 1100-tall var kanskje den første bergenske steinkirken som sto ferdig. Nicolaikirken som lå øverst på Breidallmenning (Nikolaikirkeallmenningen), ble også grunnlagt i kong Øysteins tid og sto antakelig ferdig rundt 1130. Byens stående steinkirker, Mariakirken, Korskirken og Domkirken, ble alle reist på 1100-tallet. Det samme gjelder klosterkirken på Nonneseter, der bare rester av tårnfooten og kapellet står igjen i dag. I tillegg fantes fire andre steinkirker i området rundt Vågen som alle ble reist på 1100-tallet. Det skulle mye stein til for å føre opp disse imponerende bygningene som ruvet over trebyen ved Vågen. Vi kan knapt forestille oss det slitet det må ha vært å hugge ut de store steinblokkene og føre dem i tungt lastede knarrer, eller «busser», som de ble kalt, til Vågen i Bergen og videre til byggeplassen.

Fig. 10 | «Kong Sigurd og kong Baldvine rir fra Jorsalaborg til elva Jordan», Tegning av Gerhard Munthe, Storms Snorre-utgave.

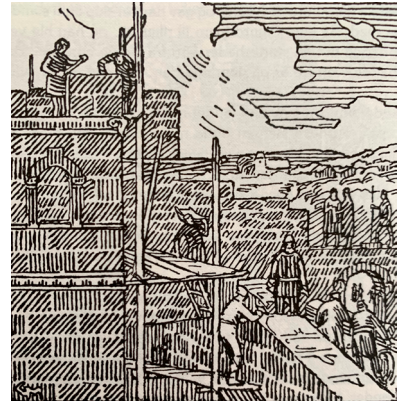

Fig. 11 | «Kong Øystein bygger», Tegning av Gerhard Munthe, Storms Snorre-utgave.

Fig. 8 | Slik kan Michaelkirken og Munkeliv kloster ha sett ut rundt år 1320. Visualisering ved Arkikon.

Fig. 9 | Visualisering av Munkeliv kloster plassert inn i dagens bybilde, Google/Arkikon.

Proveniensen til kleber

Det har lyktes forskere innen geologi og arkeologi å identifisere karakteristiske kjemiske og geologiske kjennetegn for flere av bruddene som leverte kleberstein til kirkene i Bergen. Ved å sammenligne dette med analyser av klebersteinen vi finner i byens bevarte steinkirker fra første halvdel av 1100-tallet, har man blant annet påvist at mye kleberstein er skipet ut fra ett brudd på Lykling på vestsiden av Bømlo. Lysekloster, som ble grunnlagt i 1146, hentet kleberstein fra eget brudd nordøst for klosteret i Lysedal. Bruddet ligger like ved grusveien som går gjennom dalen, men det kan være vanskelig å oppdage, ettersom all kleberstein er tatt ut og bruddet bare gjenstår som en forsenkning med en bratt fjellvegg i bakkant. På 1200-tallet leverte klosteret mye stein fra dette bruddet til kirker i Bergen som både ble reist og utvidet, blant annet til bygging av den staselige Apostelkirken på Holmen, som ble innviet i 1302.

Kleber til Munkeliv kloster

Ved Universitetsmuseet i Bergen finner vi kleberstein fra klosterkirken oppbevart i steinsamlingene. Det er gjort kjemiske og geologiske analyser av et utvalg av disse steinene, og i to tilfeller har det lyktes å identifisere bruddet som har levert kleberstein.

Prøvetaking av klebersteinsblokker fra klosterets første byggetrinn tidlig på 1100-tallet viser at det er leveranser fra flere brudd, minst to. Det har imidlertid bare lyktes oss å identifisere ett av dem. Bruddet befinner seg på Russøy, en liten øy øst for nordspissen av Reksteren i Tysnes kommune. Et lite, idyllisk tjern skjuler kleberbruddet, som ble fylt med vann etter at driften stoppet for om lag 900 år siden.

Det ble også funnet noe som var adskillig mer spennende enn kleberstein i bruddet. Da vannet ble pumpet ut, dukket det fram en stige av kløvde furulegger. Stigen sto igjen i enden av bruddet – slik den ble forlatt av sistemann som klatret ut. Slike funn er sjeldne og gir oss en mulighet å datere når furuleggene til stigen ble felt. C^{14} -dateringer viste av stigen ble brukt en gang i første del av 1100-tallet – noe som stemmer godt med den tiden kirken ble reist.

Analyser av kleberblokker som stammer fra utvidelsen av klosterkirken rundt 1250, viser at disse nå kom fra bruddet på Lysekloster. På denne tiden synes dette bruddet å ha hatt nærmest monopol på leveranser av kleber til Bergen.

Fig. 12 | Fra Russøy seilte fulllastede knarrer med kleber til Bjørgvin, Foto: Øystein Jansen.

Fig. 13 | Kleberbruddet på Russøy står i dag under vann, Foto: Øystein Jansen.

Fig. 13 | C14 datering av disse furuleggene tidfester bruddet til 1100-tallet, Foto: Øystein Jansen

Løvehodene

Mye tyder altså på at klebersteinen til løvehodene i museumsveggen ble levert fra ruinene etter Munkelivs klosterkirke, en uvanlig og morsom historie i seg selv. I tillegg har vi altså kunnet dokumentere to av leverandørene av stein – ikke dårlig det heller! Kanskje finner vi flere leverandører. Det var minst ti klebersteinsbrudd i drift i middelalderen, bare i det som en gang het Hordaland. Det er nok å velge i, men vrient å finne ut av. Et steg videre vil være å ta prøver av de umalte hodene mot Muséhagen for å finne ut hvilket hode som kommer fra hvor. Men et sted bør kanskje grensen gå ... selv om det hadde vært kjekt å vite!

Man kan undres over hvorfor løvehodene ble hugget i kleberstein. Kleber var sjelden i bruk etter middelalderen. Bruken ble først tatt opp igjen i forbindelse med restaureringen av Nidarosdomen og Håkonshallen på 1870-tallet. Forklaringen finner vi i sparetiltakene som ble innført da arkitekt Nebelongs forslag om løvefigurer i tysk sandstein ble for dyrt. De måtte prøve å få det til billigere i Bergen, med bruk av kleberstein. Og billig ble det, for kleber fra utgravingen på Klosteret var bortimot gratis, dersom vi ser bort fra utgiftene til transport som er omtalt i museumsprotokollen. Bare Minerva-figuren på hovedfasaden, utført av Brynjulf Bergslien, ble hugget i sandstein. Hvem som sto for huggingen av løvehodene i museumsveggen, er imidlertid fortsatt et mysterium.